

EGY KRITIKUS SZUBJEKTIV IGAZSÁGA

Tomán László

Az irodalomnak szüksége van szorgalmas, lelkes kritikusokra, akik hétről hétre, vagy akár napról napra feljegyzik az eseményeket, mérlegelik a műveket, olvasásra ajánlják vagy elmarasztalják őket, akik nem várják meg a nagy tanulmányokat érlelő hónapokat, éveket, hanem azon melegében, amíg még frissek az első olvasás benyomásai, papírra vetik véleményüket. Hálátlan feladatnak is lehetne ezt nevezni, azzal érvelve, hogy az első benyomások félrevezethetnek, s az olvasás élménye nem elegendő ahhoz, hogy tartós, időtálló, megbízható, esztétikailag is megalapozott véleményt lehessen kialakítani. Nehéz feladat, mondanák mások. Taposómalom. Elfásul, közömbössé válik a kritikus. A művek sokaságában elvész az, aki az értékeket kutatja. Van-e, lehet-e egy kritikusnak olyan iránytűje, melynek segítségével elkerülheti a tévedések jéghegyeit és az engedmények zátonyát?

Ezek csak kételyek. Mindennél rosszabb a lebecsülés. (A kritika lebecsülése mostanában nagyon divatos. Tagadják a kritika létjogosultságát. Az esszét favorizálják, avval akarják helyettesíteni a kritikát, tanulmány-nyal az esszét. Műfajok bábele. Mi lép majd a tanulmány helyébe?) Igazi kritikát írni, tehát mérleget készíteni egy alkotásról, az olvasás közben magunkban elvégzett előtanulmányoknak csak a végső konzekvenciáit, eredményeit adni, ragaszkodni egy formához, lemondani a gondolatok csábító, édes csapongásáról, szavak áradatáról, az irodalmi gordiuszi csomók minuciózus kibogozása helyett a Nagy Sándor-i kardvágásokat választani, szigorú lenni — nemcsak a mű, hanem — és talán sokkal inkább — önmagunk iránt: nemcsak nehéz feladat, nemcsak hálátlan feladat. Aldozat is.

De az irodalom nem lehet meg napszámosok nélkül. Ezt a (hálátlan, nehéz stb.) feladatot, ezt a napszámos-munkát vállalta Petar Džadžić. Összegyűjtött kritikáinak kötete, az *Iz dana u dan* (Progres, Novi Sad, 1962) azt bizonyítja: számára minden olvasmány — élmény, véleménye megbízható; és nem fásult el, nem lett közömbös. A jéghegyeket, zátonyokat is elkerülte.

Alighanem jó az iránytűje.

*

Nem bemutatkozás ez a könyv — szerzőjének írásait hetente olvashattuk a lapokban, folyóiratokban; és Džadžić nem is tett mást, mint hogy a megjelent bírálatokat kötetbe foglalta. Egész biztosan felmerül majd a

kérdés: van-e ennek értelme? Van-e értelme a hétköznapi rohanásában írt bírálatokat, ismertetéseket még egyszer megjelentetni, könyvben kiadni — s aztán elolvasni? Igen, ez a kérdés: halálra van-e ítélve, vagy, tapintatosabban megfogalmazva: feledésre van-e ítélve a rövid kritika, mely a lapok hasábjain jelenik meg? Ha erre a kérdésre válaszolunk, még nem oldottuk meg ugyan a kritika értékének problémáját, de mindenképpen közelebb kerülünk az igazsághoz.

Az ilyen kritikák legnagyobb érdeme, hogy hatnak a közvéleményre, zajlóbbá teszik az irodalmi életet, és rögtön közvetítik az olvasás élményét. Nem lehetne meg az irodalom a lapok kritikái nélkül, megcsontosodna, a folyóiratok, évkönyvek bő lére eresztett, ezeryi bizonyítékkal, idézettel, aprólékos elemzéssel agyonfárasztott akadémikus tanulmányaiban senyvedne el — vagy veszne az irodalom tudományos kutatásának labirintusaiba. A folyóiratokat, tudjuk, kevesen olvassák, hónapokig kell várni megjelenésükre, és az író — mert őt inkább érdekli az olvasó, mint a bűvár — lépést akar tartani az idővel. Itt van azonban a lapok kritikái rovata, amelyben a kritikus föláldozza ambícióit az írásért, az irodalomért. És ne felejtjük el: az olvasóért is. Ambícióját föláldozhatja, igényeit, elveit, egyéniségét nem. Nélkülük nem lehetne kritikus sem.

Džadžićnak pedig, aki ebben a kötetében épp a lapokban megjelent, tehát eleve feledésre ítélt kritikáit gyűjtötte egybe, vannak elvei, vannak igényei. Van egyénisége. Vannak egyéni igényei.

Igényes egyéniség!

*

A főszerepet ebben a könyvben a kritikák kapták. Džadžić, aki éber szemmel figyelte a könyvek szakadatlan folyamát és az irodalmi élet forgalmas országútját, beszámol az irodalom hétköznapijairól. Csak mellékesen, függelékként, a kritikáktól elválasztva közöl néhány elméleti írást és vitacikket. Nagy kár, hogy a kötet második részében található két írást („Kritika juče i danas”, „Duh koji kaže ne”) nem tette könyve elejére, a kritikák elé. Ezekben fektette le ugyanis, 1960-ban, kritikájának alapelveit anélkül, hogy hosszadalmas, száraz, érdektelen, elvont fejtegetésekbe bocsátkozott volna. Talán azért is illenek ezek az írások a kötetbe, mert minden szavuk, minden megállapításuk az irodalom életéből fakad, céljuk pedig: kifejezni a kritika, a gyakorlati, mindennapi műbíráló elveit, s nem egy kritikai iskola tantételeit boncolgatni. Úgy kell olvasnunk ezeket az írásokat, mint egy kritikus tapasztalatainak leszűrését, mint a gyakorlat és elmélet szerves egységének kifejezését. Egy elképzelt kritikai rendszer körvonalait vázolja fel előttünk Džadžić, külön hangsúlyozva a műbíráló szerepét az irodalom életében.

*

A kritikus erénye a sokoldalú érdeklődés. Džadžićot természetesen mindenképp a legújabb jugoszláv irodalom érdekli. Nem is volt jelentősebb mű az elmúlt években (1958—1962), melyről ne írt volna. A bemutatott művek között ott vannak Marko Ristić, Stevan Lukić, Radomir Konstantinović, Momčilo Milankov, Ivo Andrić könyvei; érdeklődési körébe tartoznak a régiak — Isidora Sekulić és Milan Bogdanović — és a fiatalok — Dragan Kolundžija és Mirjana Stefanović; foglalkoztatja a legidősebb irodalom (Bulatović, Matić stb.) és Dositej Obradović, akiben valami újat, fel nem fedezettet, meg nem látottat keres. Stílusok, módszerek, iskolák széles skálája: a realista Lalićtól a szürrealista Davičóig; a műfajok szinte teljes jegyzéke: regények, versek, elbeszélések, esszék, drámák, kritikák, dokumentumok: minden érdekli, mindenről véleményt akar mondani.

Talán épp ez a kritika mozgatóereje: a vélemény — egy igazság. Ezt kell megmondani, közölni, általános mozgatóerővé tenni. A kritika szüntelen aktivitás: a művek nyomában jár, s ha kimondja róluk az igazságot, a maga igazságát, máris eléjük kerülhet, vezetheti őket s az olvasót. Džadžić ezt a feladatot vállalta, s minden felelősségét, súlyát hordozza a vállán.

*

Kiolvashatjuk-e abból, amit Džadžić mond, hogy milyennek képzei az ideális kritikust? Azt nem állíthatjuk, hogy a legapróbb részletekig tisztázta a kritikus feladatait. Inkább a munka, a kritikusi gyakorlat folyamán felmerülő problémák, felismerések, tapasztalatok általánosítását adja itt. Célja bizonyára nem is az volt, hogy a kritika ideálját megteremtse. Azt mondja el, amit a kritikától meg lehet követelni, de azt is, amit a kritikus joggal vár: hogy elismerjék egyéniségét, sajátos elveit, érzékenységét, tudását, sőt előítéleteit, korlátait, szenvedélyeit és elfogultságát is.

*

A kritikus nem kerülheti el az állásfoglalást, mert ez a kritika alapja, kiindulópontja és célja. Ahogy a kritikus álláspontját kialakítja: abban látszik meg egyénisége.

Džadžić állásfoglalása mindig világos, mindig egyértelmű. Az esztétikai értékeket elfogadja, a silány műveket elveti. Az értékelés azonban nem egyszerű. Megtalálni a művek értékeinek árnyalatait — ez a kritikus sikere. A teljesség pedig: az árnyalásban is egyértelmű lenni, kimondani a változhatatlan véleményt.

Nincs kritika értékelés nélkül: a kritika felismeri az értékeket, s maga is külön, a bírált műtől független értékévé válik. Enélkül elképzelhetetlen a kritika hatásos működése. A kritikusként nem szabad megelégednie a pusztá értékeléssel, hanem magának is értéket kell teremtenie, hogy a bírált művel egyenlő esélyei legyenek.

Az, amit Džadžić lényegesnek tart a kritikában: a megértés, a jó-akarát; nem írhat a kritikus kizárólag azokról, akiket kedvel. Aki csak két-három műről ír, mert csupán azokban találta meg magát, csupán azokban talált rokon vonásokat — az nem kritikus, legfeljebb műkedvelő, illetve mű-kedvelő. Sokrétű irodalmunknak olyan kritikusra van szüksége, aki nem zárkózik el egyetlen irányzattól sem, akinek hallása van, hogy fölismerje az irodalmunkban jelentkező összes, egymástól eltérő hangokat. A kritika abszolutizmusát Džadžić szerint a művészet és az értékek sokféleségének elismerésével kell helyettesíteni, különben a kritika csak az irányzatok harcának résztvevője lesz, nem értékelés. Ha értékekről van szó*, akkor az irányzatok kérdése mellékes lesz. A kritikában az igenlés szellemének kell dominálnia, s ez lesz egyszersmind a tagadás szelleme is: elfogadja az értékeket, elveti az értéktelent. A kritika felvevőképessége a feltétele annak, hogy a kritikus igazsága legyen minden bírálat lényege; nem a rokon vonások keresése, hanem az igazság felkutatása: ez a kritika feladata.

Az igazság természetesen kritikusként változhat. Mert, Hegelre hivatkozva, Džadžić azt állítja, hogy a kritika és a művészet között ott a kritikus egyénisége, amely döntő módon befolyásolja az értékelést. Korunkban nincs egységes szépségideál, nincs stílusideál. A stílusok, témák, nézetek sokaságában kell a kritikusként megtalálnia azt, amit el tud fogadni. Így jut majd el álláspontjához, amely az irodalom egészére terjeszti ki látóhatárát.

* Džadžić minden esetben kizárólag esztétikai értékekről beszél. — T. L.

Džadzić elméleti írásaiban mindig is hangsúlyozza a kritikus egyéniségét, az egyéniség jelentőségét a kritikában. A szubjektív kritikai ítélet szolgálja legjobban a művészet igazságát, mely nem lehet abszolút. Persze nem relativizmusról van itt szó, csupán nézetek sokféleségéről és a különböző nézetek egyforma esélyeiről. Džadzić nem egy közéletet hirdető, hanem minden érték útjának elismerését. A kritikus egyénisége és egyéni igazsága pedig ott jelenik meg, ahol a művészi értékek színképét kell elkészíteni, minden árnyalatát kiválasztani és felértékelni. Ez mutatja majd meg, hogy a stílusok, témák, irányzatok, a művészi hitvallás mennyire határozzák meg egy alkotás értékét, s hogy az értékek rendje milyen szempontok alapján alakulhat ki.

*

Džadzić szerint a kritikus hidat épít az adott pillanat irodalma és az irodalomtörténet, valamint az irodalom és az olvasó között. Mivel ilyen közvetítő szerepet szán neki, azt követeli tőle, hogy érezze a múltat, éljen a jelenben, és sejtse meg a jövőt.

A kritikus nem vonatkozathatja el a nemzeti irodalmat a világirodalomtól. Vannak ugyanis olyan vélemények, hogy mai irodalmunk túlságosan a korszerű világirodalom irányzatainak, áramlatainak hatása alatt áll, mi több: szolgálja utánozza őket. Természetes, hogy egy irodalom elválaszthatatlan a többi nép irodalmának mozgásától, jelenségeitől, a hatások, kölcsönhatások nyilvánvalóak, elkerülhetetlenek és szükségesek. Džadzić valójában az irodalom gazdagodásának lehetőségeit védelmezi, hisz egy elszigetelt irodalom elfonnyad, megfullad; a szellemi elszigetelődés szellemi öngyilkosság. De arra is figyelmeztet Džadzić, hogy a kritikus a nemzeti irodalom jelenségeit nem magyarázhatja idegen mintákkal: az egyetemességben az egyes nemzeti irodalmak sajátosságait, külön fejlődéstörvényeit hangsúlyozza ezzel, egyúttal pedig a „minden jó, ami idegen” és a „minden rossz, ami idegen” szélsőségeinek tévedései között rámutat az értelmes, józan útra.

Egy nemzeti irodalom csakis akkor teljes, csak abban az esetben lehet gazdag, ha több, egymással ellentétes felfogás, irányzat él, alkot benne. Milyen legyen a kritikus állásfoglalása? Ő sem lehet közömbös, nem tekintheti nem létezőnek a különböző nézeteket, törekvéseket, de — Džadzić szerint — nem is zánkózhatsz el az egymással szemben álló íróktól, művektől, irányoktól. Irodalmunk megköveteli a kritikától, hogy megértő legyen, jóakarattal kezeljen minden művet, minden író, hogy felmérje a változásokat, s aszerint foglaljon állást. Džadzić azonban tiltakozik egy irodalmunkban elharapózott szokás ellen: hogy a nem irodalmi érdemeket az irodalomban is elismerik és mint ilyeneket tisztelik őket. Amikor ez ellen tetszhalál, az irodalom tisztaságáért, a tiszta értékekért, az értékek elismeréséért: az igazi irodalomért és az irodalom igazságáért harcol.

*

Könyvének előszavában Džadzić felvázolja célját, kritikájának lehetőségeit, határait és korlátait, kötetének jellegét. Írásainak alapja a gyors reagálás, a spontán élmény, tehát nem a részletes stilisztikai vagy szociológiai, pszichológiai vagy filozófiai elemzés. Erre nemcsak a helyszűke kényszeríti — írásainak nagy többsége napi- és hetilapokban jelent meg, s ez azt jelenti, hogy a rovat terjedelme szabta meg az írásokét —, de Džadzić kritikai módszere sem ad rá lehetőséget. Két-három hasábon kellett elmondania mindazt, amit a művekben talált, ami az olvasót érdekelheti, amit ő ismertetésre és értékelésre méltónak talált, és ami szerinte a kritikus hatáskörébe tartozik. Džadzić ugyanis sohasem feledkezik meg a kritikus

legfontosabb feladatáról, az ítéletről, értékelésről, arról, amivel a kritikus tartozik a műnek, az írónak, az olvasónak és magának a kritikának.

Bírálatait ezért a tömörség, a rövid, velős mondatokra épített ítéletek jellemzik, egyetlen pillantással fogja át a művet, találja meg benne a sajátos vonásokat, pozitívumokat és negatívumokat, állapítja meg, melyik van túlsúlyban, s készíti el a mérleget. Leginkább csak azt emeli ki, ami a műben dominál — lehet ez a korlátozott terjedelem következménye, valószínűbb azonban, hogy kritikai módszerének jellegzetessége —, s eltekint a részletektől, mellékes mozzanatoktól.

Nyelvi, stilisztikai bravúrokra nem vállalkozik Džadzić: nyugodtan mondja el véleményét, csak egy szenvedélyt ismer: a mű és az igazság kutatását. Nincs meg benne az a mindenáron heveskedő és mindenáron tagadó szándék, amely nem egy, nála fiatalabb kritikust jellemez, és nem kedveli az öncélú szójátékokat sem. Nem tetszeleg a tévedhetetlen arbiter szerepében; hisz az igazában, hajlandó vállalni érte a magányt, amely a száműzetést, sőt a megkövezést jelentheti. Inkább a magány, mint a személytelenség, inkább az értetlenek elutasítása, mint lemondás az igazságról.

Džadzić néha nem tud ellenállni annak a tudatnak, hogy írásai lapokban jelennek meg, s a kritikai hangot olykor a kommentátor hangja váltja fel, stílusa, megállapításai néha újságcikkekre emlékeztetnek. Ez azonban csak kivételesen történik meg. Általában rendkívül élénken, szemléletesen ír, kritikái tehát könnyen olvashatók, élvezhetőek, felkeltik érdeklődésünket, vitára, ellentmondásra vagy helyeslésre ösztökélnek, megvan bennük az az erő, amely leköt s végigolvastatja velünk a cikket, mint egy regényt. Gazdaságosan bánik a rendelkezésére álló hellyel, ha kell, egyetlen bekezdésben ad szintetikus képet egy műről vagy íróról: egy bekezdésben állítja fel tételét, ismerteti a mű legfontosabb sajátosságait, felsorakoztatja a maga érveit, összegez, s az utolsó mondat a konklúzió, a kritikus ítélete. Legtöbb kritikájában megfigyelhetjük ezt az eljárást: nem aprólékoskodik, nem időz hosszan a tényeken. Mindig kiválasztja a lényegét, s szinte futamszerűen oldja meg a művek értékelését.

Vannak írásai, melyekben igyekszik megszabadulni a helyszűke kísértetétől; nem a metsző, éles mondatok pergését, nem a levezetések hatásos sorozatát választja, hanem mélyfúrással, a vizsgált mű rétegeibe való hatolással, integrális elemzéssel jut el az értékekig. Ezt a módszert azonban csak olyankor alkalmazza, amikor bonyolult alkotásokkal foglalkozik, melyeket csupán mélyrehatolással lehet megérteni s feltárni lényegüket, értékeiket. De se az egyik, se a másik esetben Džadzić nem bővíti témáját, nem ölel fel újabb területeket: őt a mű érdekli, s nem az irodalmon kívül eső vonatkozások. Ezért nincsenek kritikáinak kitérői, nem terhelik őket mellékes elmélkedések, fejtegetések. Csakis így összpontosíthatja figyelmét a műre, s juthat el annak minden rostjába, sejtjébe.

Nem kívülről, távoleső állásonról közeledik Džadzić a művekhez, hanem belülről, az élményből, magából az alkotásból. Az olvasás a kritikusban megteremt egy képet a könyvről, s Džadzić ennek alapján teremt képet az olvasónak. Ez a transzponálás mutatja meg a kritikus rátermettségét, leleményességét, s azt, mit tart fontosnak egy-egy könyvben, a művek milyen mozzanatait, oldalait tekinti érdekesnek az olvasó szempontjából. Aból a belső képből indul el aztán, sohasem konvencionális körutazásra, hanem egy meggondolt útra a műben, a művek szerkezetében, követve az alkotás idegszárait, kötőszöveit, véreireit, míg el nem ér a központi problémákhoz, s le nem hántja róluk burkukat.

A kritikust a mű érdekli, az, ami a műben van, s nem engedheti meg, hogy úrrá legyen rajta egy benyomás — ellenkezőleg, korrigálnia kell a benyomásokat. A korrekciót pedig nem végezheti önkényesen: csak a mű komponenseinek szem előtt tartásával világíthatja meg a művet, hisz fel-

adata az értékek elismerése és tolmácsolása. Az értékelés kritikai szükség-szerűség. Ha a kritika nem ítélet — nem is kritika.

Ítéleteiben Džadžić nem választja a könnyebb utat, az egyszerűsítést. Nem riad vissza semmilyen nehézségtől, nem áll meg félúton. Ha a kritikusoknak van egy külön érzékszervük, mellyel rátapintanak az igazságra s a lényegre, akkor Džadžićnak ez az érzékszerve különösképpen fejlett. Nem elég azonban meglátni az igazságot: ki is kell mondani. Ehhez ragaszkodik Džadžić: nem rejti véka alá véleményét. Igaz, ismeri az igazság kimondásának különféle útjait, de mindig meg tudja mondani, amit gondol, amit mondani akar.

Vladan Desnica *Zimsko letovanje* című regénye a kiváló író kevésbé sikerült műve, eltörpül például a *Proljeća Ivana Galeba* mellett. Džadžić rámutat a regény hibáira, de érezzük, hogy állandóan szeme előtt lebeg: nagy íróknak is lehetnek gyöngye pillanataik. A kritikus érti a módját, hogy véleményét közvetve mondja ki: de az író is, az olvasó is érthet a szóból. Hasonló az eset Ivo Andrić *Lica* című kötetével. Egy írást emel csak ki a könyvből Džadžić. Andrić nagyságához a Nobel-díj odaítélése előtt sem fért soha kétség: Džadžić könyvet is írt róla, s bebizonyította, hogy a *Hid a Drinán* szerzőjének egyik legjobb, hacsak nem a legjobb ismerője. Igazi véleményét a *Licáról* mégsem hallgathatta el: a könyv egyetlen írásának kiemelésével marasztalta el a többi, s azokat csupán mellékmondatokra méltatta.

Egészen más a helyzet, amikor egy középszerű író könyvéről beszél: irgalmatlanul kimondja véleményét: a regény (Erih Koš *Il tifója*) értéktelen; vagy amikor például Izet Sarajlić *Posveta* című verskötetének negatívumait sorakoztatja fel: a szó szoros értelmében eltemeti a könyvet.

Džadžić néha egyetlen mondattal fejezi ki azt, amit mások talán oldalakon át fejtegetnének, s állításaik, elmékedéseik (és az idézetek) útvesztőjében ott veszne az értékelés. Elegendőnek tartja például azt mondani Jara Ribnikarról (*Bakaruša* című könyvével kapcsolatban), hogy jó tárcaíró lenne. Néha csupán arra a szakadékra figyelmeztet Džadžić, amely az író szándékait művétől elválasztja, s máris világos az ítélete (Milan Đoković: *Devet noći do zore*).

Látszatra apróságok ezek, egy kritikus működése, megbízhatósága, lelki ismeretessége, komolysága nem bizonyítható egy-egy tételével, különösen nem stílusának bizonyos sajátosságaival. Mindez azonban része annak a kritikának, melyet Džadžić művel, amely ma már határozott formát öltött, s amely épp a maga különösségével, helytálló nézeteivel és pontos értékeléseivel tiszteletet parancsol.

Akár arra a következtetésre is juthatnánk az elmondottakból, hogy Džadžić csupán a művek ismertetésének, bírálatának szentelte magát, s a nyugalmat, mellyel naponta vizsgálja a könyveket, semmi sem zavarja. Könyvének néhány írása azonban azt bizonyítja, hogy élesen polemikus írásokkal védelmére tud kelni elveinek. „Etika jednog pisca”, „O »Transponovanju«, Neknjiževne podele i književni vajdizam” című írásai mutatják, hogy él benne a vita szelleme, hogy elszántan védi álláspontját, hogy az új, merész, feltörő és faltörő irodalom ügyének elkötelezettje. És amennyire ismerjük az irodalmi helyzetet, csak sajnálni tudjuk, hogy a minduntalan felmerülő kérdésekhez nem szól hozzá gyakrabban, rendszeresen.

Elkelne az ő söprűje az irodalom szemétdombján!*

* Míg ezeket a sorokat írom, értesülök: Džadžić kilépett a *Delo* szerkesztőségéből. Vissza-vonulás? Megtorpanás? 1963!

•

Lehet, hogy a lapokban megjelenő kritikák igazi sorsa a feledés. Lehet, hogy elvégezték feladatukat aznap, amikor az újságok hasábjain, riportok és kommentárok, sporteredmények, gyászjelentések és folytatásos regények, gyilkosságokról, öngyilkosságokról, szerencsétlenségekről és sikkasztásokról szóló cikkek között megjelentek. Ha már ilyen szomszédságot választottak, ám vállalják sorsukat is! Így, egybegyűjtve, a napok és évek egymásutánjában azonban igazán meglátszik, hogy nem érdemlik meg az elsárguló újságlapok enyészetét: nagyobbra születtek, többre hivatottak: dokumentumai évek irodalmának, az irodalom hétköznapijainak, s ez a legtöbb: hétköznapiokon születnek az alkotások. És ha ez a könyv nem is lenne egyéb, mint irodalmunk legutóbbi éveinek szubjektív és relatív panorámája — aminek szerzője szánta is —, akkor is megvan a létjogosultsága. Ha másért nem, hát szubjektivitásáért, mely egy kritikus igazsága.